

Наталія Старченко

ВБИВСТВО КНЯЗІВ ЧЕТВЕРТИНСЬКИХ: СУДОВИЙ ПРОЦЕС ТА ЗАМИРЕННЯ НА ВОЛИНІ В КІНЦІ XVI ст.

Судова справа, що про неї ітиметься в статті, є однією з рідкісних удач історика, для якого основним джерельним матеріалом виступають актові книги. Вибудовування цілісної історії, навіть якщо йдеться лише про хід судового процесу, а не про реальний перебіг конфлікту, вкрай проблематичне, оскільки дослідник має справу переважно з фрагментами минулого: скаргами на насильство без подальшої фіксації перебігу конфлікту, окремими актами судового процесу без фіналу, записами про перенесення справи на полюбовний суд без інформації про саме приятельське єднання, апеляціями до короля чи трибуналу на декрети судів першої інстанції без їхніх рішень, врешті, декретами без свідчень про їхнє виконання, або ж записами про спротив сторони виконанню рішення суду без інформації про те, чим же в підсумку закінчилася справа. Годі й сподіватися, що дослідникові вдасться виявити на підставі судових актів інтенції учасників подій, бо мотивації героїв, що зрідка звучать у ході судових процесів, радше відсилають до загальноприйнятих поведінкових норм, аніж оприявнюють їхні внутрішні переживання, до того ж проблема правдивості/неправдивості судових свідчень чи взаємних обвинувачень сторін зазвичай належить до сфери дослідницьких припущень. Тож аналіз тієї чи іншої події з неминучістю зводиться до вимошування джерельних лакун фрагментами інших історій, звертанням до традиційних повсякденних практик, припущеннями, що герої досліджуваного фрагменту мають діяти на звичний для інших членів соціуму спосіб.

Справа про вбивство князів – братів Михайла та Петра Четвертинських, що тяглася у суді близько року, зафіксована майже на всіх своїх етапах, як в рамках офіційного судочинства, так і поза ним – на шляхах приятельського замирення сторін. Тож спробуємо проаналізувати стратегії обвинувачених та їхніх уповноважених у ході судового процесу, а також ті позасудові механізми, до яких вдавалися шляхтичі для полагодження вкрай складних ситуацій, обтяжених кровопролиттям у приятельському/свояцькому середовищі.

Отже, як засвідчувала скарга вдови по князю Івану Четвертинському Марії Киселівни та її синів, князів Федора і Остафія Четвертинських, матері й братів

загиблих, князі Михайло та Петро перебували 5 березня 1576 р. в понеділок у домі князя Марка Солтановича Сокольського в Соколю, де на той час також знаходилися Василь Семашко, Федір Петрович Загоровський, Остафій Малинський, Ярош Семашко та Василь і Дем'ян Павловичі. Тож коли по обіді князі вийшли зі світлиці, слуга Яроша Семашка Садовський, як твердили потерпілі – з наказу свого пана, перейнявши їх і потягнувшись до шаблі, почав провокувати бійку. Однак Четвертинські, уникаючи конфлікту, рушили до воріт з наміром їхати додому. Тієї хвилини зі світлиці вискочив Василь Семашко, а з ним й інші гості з оголеними шаблями, зі слугами, яких було з десяток. За закликотом Семашка – «*Биш, забиш тых злых людеи*» – слуги накинулися на князів, яких супроводжувало лише троє осіб, внаслідок чого Четвертинським були нанесені серйозні травми¹.

У відповідності з правовими приписами факт побиття родичі оповіли «околичним» сусідам, внесли скаргу до суду і освідчили возним Юрієм Федоровичем Рогачевським², наданим луцьким гродським урядом. Возний, який у Соколі 8 березня оглядав нанесені князям та їхнім слугам ушкодження, визнав:

«Видел еси у князя Петра Четвертьтенского в голове три раны, одна зъзаду, другая спереду противко себе на правои стороне барзо шкодливе тятые, большеи, нижли по пяди у должъ, и третюю на рочъ з левое стороны, с которых трудно живъ быти маеть.

У князя Михаила Четвертьтенского видел еси ран две тятых барзо шкодливых, одну в потылице, почавши от ушеи аж до плечеи, болшую половицу шии оттятои, у голове на левои стороне рану также шкодливе тятую, которое раны не ведаю, будет ли живъ»³.

У присутності возного та офіційних свідків, шляхти людей добрих, потерпілі назвали імена винуватців – Василя Семашка, Федора Петровича Загоровського, Остафія Малинського, Яроша Семашка та Василя і Дем'яна Павловичів.

«...передъ вознымъ и шляхтою, будучи еше при доброй памети и в целомъ розуме аж до смерти своее сами устне повідили и твердили, а брату, деи, своему кнзю Федору Четвертенскому якобы тестаментомъ остатнею волею то zostавили, и заровно на всіх особ – Василя и Яроша Семашков, Федора Загоровского, Остафья Малинского, Василя и Демьяна Павловичов и слуг их тое зранене быти повелили, иж если бы с тыхъ ран смерть мети мели, тогды, деи, от всех их о смерть бы пришли и с тым, деи, таки ис сего света зышли»⁴.

Про причину того, що сталося, у скаргі і подальших матеріалах не повідомлялося, більш того, на звичний для конфліктних ситуацій спосіб підкреслю-

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 82 зв. – 83.

² Там само. Арк. 83 зв.

³ Там само. Спр. 16, арк. 66–66 зв.

⁴ Там само. Спр. 17, арк. 83 зв.

валася відсутність суперечностей поміж сторонами: «Пан Василен Семашко, не маючи до них жадное вини и причини, неотповедне, одно своволне, умыслне а небачне и непристойне [вчинив]»⁵.

Застілля, яке стало своєрідною декорацією нашої історії, за своєю сутністю було актом солідарності, що легітимізував домовленості, скріплював нові та актуалізував усталені родинні та приятельські зв'язки. Традиційними для шляхти також були поїздки з візитами до дружнього кола осіб, а також, схоже, досить тривале перебування в домі приятелів. Водночас такий спосіб комунікацій був постійним джерелом конфліктів. Цьому сприяла нестриманість шляхти щодо вживання алкоголю, а також її вразливість у питаннях шляхетської честі, адже за образу, що вимагала негайної сатисфакції, міг бути сприйнятий найменший вияв недоброчливості: «Бокеи задал ему слова, ущипливыи доброи славе его милости; пан воискии, не терпячи ему того, поведил, иж лжет на него, яко пес, и далеи, яко ся то звыкло от почтивых платити. Потомъ было то пришло и до кордов»⁶ (Тут і далі виділено мною – Н. С.).

З іншого боку – на «беседах» за одним столом могли зустрітися конфліктуючі сторони, оскільки між різними за характером групами не існувало жорстких демаркаційних ліній⁷. Тож такі важливі для скріплення і демонстрації міжособистісної і міжгрупової солідарності події як заручини, весілля, похорони тощо часто ставали ареною з'ясування взаємин. Прикладів можна наводити багато, так, скажімо, Василь Михайлович Ошовський скаржився на Івана Михновича Порванецького, син якого Андрій з товаришем Кулаковським «*быль в дому пна Клима Немірича Порванецкого на веселю з немало людеи зацныхъ, через увес день спокоине былъ, не даючи з себе причини ни одному члвку, и коли, деи, уже было надвечерьи, тамъ же, деи, будучи, панъ Иона Якимовичъ Охлоповъскии казаль слuze своему Станиславу Збицкому слугу пана Кулаковъского, товариша сына моего, Мартинька бити*». Закінчилася історія вбивством⁸.

Схоже, що в нашій історії під час застілля відбулася сутичка між Семашками і Четвертинськими, спровокована, ймовірно, якимись майновими суперечками, звичними у середовищі землевласників, особливо тих, чії ґрунти межували. Звернімо увагу на зауваження героя іншої історії: «Кґрунты пана Яковицкого близко под двор и село пана моего пришли, без шкоды, деи, быт не може»⁹.

Так, уже після описаних подій фіксуються наїзди: велицького урядника Остафія Єла Малинського на бреховський ґрунт кн. Четвертинських¹⁰ та кн. Четвертинських з бреховськими та боровицькими слугами, боярами та підданими на маєток Навоз Федора Загоровського¹¹.

⁵ Там само. Арк. 83.

⁶ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 7а, арк. 255 зв.

⁷ Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. Вип. 3. Київ. 2003. С. 65–98.

⁸ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 1064 зв. – 1070.

⁹ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 222 зв.

¹⁰ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 212 зв. – 213.

¹¹ Там само. Арк. 367 зв.

Невдовзі потому, у п'ятницю 9 березня кн. Петро помер, тож Четвертинські розпочали справу про його вбивство, поранення кн. Михайла і слуг, а також про нанесену в ході бійки шкоду. Розгляд справи призначався на 26 квітня¹².

Однак 11 квітня возний Григорій Красносельський визнав у суді, що оглядав тіло небіжчика кн. Михайла, який помер у неділю 8 квітня від ран, заподіяних в Соколю Василем Семашком та його помічниками. Тож далі обвинувачення набули ще серйознішого характеру, оскільки йшлося вже про вбивство двох осіб¹³.

Утім, 26 квітня судове засідання не відбулося, оскільки суд не зібрався у повному складі внаслідок коронації Стефана Баторія: «на которую их мльсть кнзи, паны и все рыцьерство, так теж и послы наши, в земли Вольнскойой обраные, и на оную ж коронацію короля его млсти, пна нашого, до Кракова ехали. И с тых причин тая справа судовным обычаем конца своего не взела»¹⁴.

Компетенція гродського суду, що охоплювала переважно справи кримінального характеру, провокувала дискусії про необхідність його безперервної роботи. Так, 1570 р. у тому ж луцькому гроді розглядалася справа Петра Загоровського з кн. Марком Сокольським про невіддачу трьох дворич¹⁵. Умоцований Сокольського намагався відкласти справу на тій підставі, що «рок» призначений за тиждень перед сеймом, а «*статут в розделе четвертом артыкул двадцат сьмыи учит, абы суды не были сужоны передь соимомъ за чотыри недели*». На що адвокат Загоровського вказав, що той статутівий припис стосується лише земських судів, у той час як гродські мусять засідати тоді, коли у цьому буде потреба:

«Скоро по вычитаню того артыкулу поведил вмоцованы пана маршалков: «Пане вряде кгродский! Тот увесь артыкуль влостне належит и учит суд земский, яко ся на роки зъежчати, яко долго на суде седети и коли роки судити, коли иж их не судити мают. А ижъ статут литовский и вольнский жадных роковъ иных не мает, кром одных земских, до чого рок кгродский, который ведле статуту в розделе четвертом артыкулу двадцат первого ничего не маеть, бо так власне учит: суд кгродский не по рокох, одно уставичне судити кому одно и которого дня рок припадает, суд кгродский судити повинен»¹⁶.

Суд прийняв ці міркування за слушні, однак на вимогу сторони відіслав ту справу «по науку» до короля. Про цей прецедент згадувалося і під час іншого судового процесу¹⁷. Врешті, досить швидко до суду був поданий лист від короля

¹² Там само. Арк. 89–89 зв., 89 зв. – 90.

¹³ Там само. Арк. 101.

¹⁴ Там само. Арк. 115; аналогічна інформація була вписана до гродських книг на прохання представника (умоцованого) всіх обвинувачених – Богдана Колмовського (арк. 22–122 зв.)

¹⁵ Там само. Спр. 12, арк. 180 зв. – 184.

¹⁶ Там само. Арк. 183.

¹⁷ Там само. Арк. 240 зв. – 243 зв.: «паметаючи то добре, што первей сего в справе его млсти пана Петра Загоровского, маршалка его королевское млсти зъ его мльстю кнземъ Марькомъ Соколскимъ и въ вынших никоторых справахъ, если жебы под часомъ теперешним за соимомъ валнымъ позъвы кгродкие выдаваны и суды сужоны справованы быти могли, по науку до его королевское млсти есмо послали».

з «наукою», *«абы суды кгородские завше и под соимомъ валнымъ были сужоны и справованы от поранку аж и до солнца заходу»*¹⁸.

У нашому випадку, щоправда, не фіксується жодних виявів невдоволення Четвертинських з приводу відкладення розгляду справи.

Далі позови обвинуваченим були подані в кінці червня¹⁹, а сама справа розпочалася за чотири тижні від моменту видачі позовів – 19 липня у четвер за участю підстарости Михайла Вільгорського і судді – Григорія Данилевича²⁰.

Перебіг процесу був традиційний: спочатку позивачі, ставши до суду, задекларували, що на той день припав «рок», тобто термін, у справі про вбивство кн. Петра і Михайла Четвертинських, а також про поранення їхніх слуг і заподіяння під час бійки матеріальних збитків, тож вони просили про возного для «воання» (закликання до справи) позваних. Суд надав їм возного Григорія Вербського, який у відповідності з правом тричі «волав».

На те «воання» перед судом став Матис Хотилевський як представник сторони-відповідача (т. зв. «умоцований», надалі я також буду послуговуватися сучасним відповідником цього терміну – адвокат) і теж просив про возного. Через возного умоцований подав листи «отвороні» від Василя Семашка, один з яких був адресований старості кн. Богушу Корецькому, а за його відсутності – судові гродському, другий же – стороні-контрагентові, де Семашко сповіщав про свою хворобу. Далі Хотилевський подав до суду три «умоцовані» (уповноважувальні) листи від інших обвинувачених – Яроша Семашка, Федора Загоровського, Остафія Малинського, однак судові урядники внаслідок зайнятості іншими справами, а також, оскільки вже йшлося до завершення робочого дня, відклали ту справу на наступний день.

Наступного дня умоцований позивачів просив суд не брати до уваги заяви Василя Семашка про хворобу, оскільки справа про вбивство є «завитою», тобто, не мусить відкладатися у відповідності з арт. 20 розд. 4 П Литовського Статуту (далі – ЛС).

Хотилевський у відповідь послався на арт. 13, розд. 4, де йшлося про причини, за яких відповідач у випадку нестання до суду не програвав процес (посполите рушення, вальний сейм, епідемія, хвороба позваного). Однак потому перед наступним процесом контрагент мусив присягою довести правдивість своєї хвороби, якби ж не присягнув – програвав справу:

«Мы, суд, намовившиися з собою, казавши вычитати тот менованыи артикуль третиинадцат в розділе четвертом, нам от того умоцованого стороны отпорное Матыса Хотелевского поданыи, в котором // пише, иж хто бы был позван на роки судовые первшие, другие и третие, а зашла бы его хороба або послуга нша або земьская, и припалы потребы земьские або сиим валныи, або теж повітрее моровое, на которых колвекъ с тых рокохъ судовых, для чого бы

¹⁸ Там само. Арк. 248–256 зв., 5.05.1570.

¹⁹ Там само. Спр. 16, арк. 222 зв., 231–231 зв., 235 зв. – 236.

²⁰ Там само. Арк. 291 зв. – 298 зв.

стати не мог, тогда за таковым нестанемъ яко нестаного платити, такъ и речи тратити не маеть, нижли особі, суду и стороні мает дати знати. И в том же артикуле того докладаеть, же тот, которыи ся хоробою закрываеть, потом на перших рокохъ за припозванемъ стороны поводовое мает присегнути, иж правдиве немошон был, а естли бы присегнути не хотел, тогда в речи своеи упадывает»²¹.

Суд визнав слухними аргументи Хотилевського і переніс слухання у справі Семашка на наступний рок, натомість іншим обвинуваченим наказав відповідати на звинувачення.

Передовсім позивачі просили про читання позовів, в яких викладалася суть справи, а також уповноважувального листа («моці зуполної»), наданого Хотилевському відповідачами.

Зауважу, що перевірка уповноважувальних листів і правильності покладання позову була звичною процедурою, яка передувала безпосередньому розглядові справи. Судовий процес мав змагальний характер, під час якого сторони по чергово обмінювалися звинуваченнями і аргументами на виправдання, суд же виконував арбітральну функцію; втім, безпосередньо до «контroversій» (розмов сторін) доходило не завжди. Позвана сторона, часто зацікавлена у затягуванні процесу, і, таким чином, перенесенні розгляду справи на подальший термін, намагалася піймати позивача на можливих похибках вступних актів до судового процесу – врученні позову, тексті уповноважувального листа адвоката, особі самого адвоката (а процес за рідкісними випадками провадився саме руками адвокатів). Позивач теж в окремих випадках (переважно коли справа була «завитою», тобто такою, яка не могла бути відкладена) користався з нагоди оскаржити повноваження адвоката супротивника («збити його моц»), адже невизнання адвокатських повноважень означало «нестання» позваного, а, отже – програвши справу. Цим і пояснювалася така прискіплива увага сторін до неважливих на позір вступних актів процесу²²:

«Тые верху помененые обадва листы умоцованые один одному некоторыми причинами збивали»²³.

«Пань Солтань, писар, сидячи на местцу своемъ судовномъ, почал пана Ивана гамовати и мовити, абы ся у право не вдаваль, але волности от позову просиль»²⁴.

Після читання листів умоцований позивачів – Станіслав Каменський – вказав на неосілість у Волинському воєводстві Матиса Хотилевського і

²¹ Там само. Арк. 292 зв. – 293.

²² Ширше про умоцованих і їхнє ремесло див.: *Старченко Н.* Умоцовані – прокуратори – приятелі. Хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. Вип. 1. К., 2002. С. 111–144.

²³ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 359 зв.; див. також: «...передь читанемъ позову чинил нікоторые примовы напротивъ моцы и умоцованых..., абы у суду приимованы не были» (ЦДІАК України. Ф. 25, спр. 16, оп. 1, арк. 7–10).

²⁴ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 4.

просив, аби його повноваження як умоцваного не визнавалися, оскільки адвокатом за ЛС не може бути жоден «чужоземець» і неосілий. У відповідь Хотилевський заявив, що має осілість у Городенському повіті і готовий її підтвердити²⁵, проте потребує для цього певного часу. Тож він просив про відкладення справи і призначення нового терміну її розгляду.

Відсутність у адвоката нерухомості («неосілість») була звичним аргументом для відхилення його повноважень. Особливо часто такі закиди зустрічаються у 60–70-х рр., коли ще не сформувалася група «професійних» умоцваних, а їхні функції виконували зазвичай неосілі на Волині служебники²⁶. Саме до таких належав і Матис Хотилевський.

Суд запропонував позивачам визначитися: чи вони погоджуються на перенесення справи, а чи згодні її провадити далі за участю Хотилевського як умоцваного. Позивачі після наради за дозволом суду, врешті, погодилися на відкладення засідання на 6 тижнів. Обвинувачені програвали справу у тому випадку, якби Хотилевський з якихось причин до суду не став і не захотів «усправедливитися».

Питання осілості Хотилевського, між тим, мало свої особливості. На момент нашої історії Волинське воєводство вже вийшло зі складу ВКЛ і було частиною Польського Королівства, зберігши, однак, у своєму судочинстві за умовами Люблінської унії правовий кодекс – II ЛС. Адвокатські повноваження коронних шляхтичів за правовими приписами (про які згадувалося в ході справи про вбивство кн. Четвертинських – арт. 34, розд. 4) зазвичай оскаржувалися як чужоземців, незнайомих з правом і звичаєм Волинської землі. Однак на той час для волинської шляхти такими ж чужоземцями мали стати й обивателі ВКЛ. А проте адвокат позивачів залишив факт, який був додатковим аргументом для невизнання повноважень Хотилевського, без уваги. Можна було б припустити, що для шляхти на той час передовсім важила буква закону, який не був змінений щодо нових обставин²⁷. Однак усвідомлення невідповідності артикулу реаліям фіксуєть-

²⁵ Хотилевський послався на арт. 34 розд. 4, де йшлося про заборону «чужоземцям» виконувати адвокатські функції і необхідність для них осілості в межах Великого князівства Литовського («...не мает быти прокуратором жаден чужоземец и неосілыи у Великом кнзстве Литовском, але толко тот, хто бы был осілыи в том паньстве ншомь, въ Великом кнзстве Литовском») (ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 293 зв.).

²⁶ *Старченко Н.* Правова ситуація на Волині у XVI ст. // Київська старовина. 1999. № 5. С. 26–31.

²⁷ Підтвердженням цьому служить аналогічна справа, в ході якої адвокат Себастьян Полихновський подав до луцького гроду для вписування в книги підтвердження своєї осілості з Пінського повіту:

«Выпись с книг кгородских замку его млсти гдрьского пиньского. Літа Бжого нарженья тысяча пятьсоть семдесятъ пятого мсца марца девятого дня. Перед нами, Сасиномъ Достоевскимъ, подстаростимъ, а Макаромъ Мартиновичомъ, судею, врьдниками кгородскими пинскими от его млсти пна ншого, пна Лаврина Воины, подскарбего дворного а писара его кролевьское млсти, старосты пинского, установленными, оповедалъ служебникъ его млсти пна ншого, панъ Сабостьянь Полихновський, о томъ, иж, деи, што его млсть пан мои рачиль мне злецити в некоторых речахъ, а звлаща долгу своего сорока

ся у справі кн. Януша Збарзького з панами Остророгами з приводу маєтку Морозовичі 1579 р., де Остророгів представляв адвокат Окницький. У відповідь на оскарження його повноважень як коронного шляхтича Окницький іронічно заявив, що згідно з ЛС умовами можуть бути лише обивателі ВКЛ, якими не є волинські шляхтичі:

«Тот статут толко в Литве служит, а не паном волынцом, кгда ж учит тот артыкул, который себе сторона поводовая на помоч противко особе моее берет, иж в Литве маєт быти толко осельи, а не на Волюню, для которог[о] жаден с пнов волынцов прокуратором быти не мог; их в Литве шукати ку отправаню справ вшеляких, который иж ест не тылко справедливости, але и розумови противный, слушне держан быти не маєт, оовшем яко неслушный маєт быти на сторону отложон»²⁸.

Врешті, у тому ж таки арт. 34, який забороняв «прокураторствувати» неосілим у ВКЛ, робився виняток для тих видів справ, де винуватці могли поплатитися життям чи честю. У цих випадках адвокатами могли виступати і чужоземці, і неосілі, а саме такою була справа про вбивство кн. Четвертинських. Втім, Хотилевський мав бути зацікавлений у відтягуванні справи своїх клієнтів, тож не в їхніх інтересах було уточнення артикулу.

Чергове судове засідання, призначене на 30 серпня, де мала бути продемонстрована осілість Хотилевського та принесена присяга Василем Семашком про правдивість його хвороби, не відбулося внаслідок смерті луцького старости кн. Богуша Корецького, а також через хворобу гродського судді Григорія Данилевича²⁹.

Смерть кн. Корецького могла бути формальною підставою для припинення роботи гродського суду як органу, що формувався старостою з його ж слуг і очолювався ним або його намісником – підстаростою. Зокрема, про таку практику свідчить припинення роботи володимирського гродського суду

и осми копъ грошей на его млсти пну Василю Красеньскомъ Борзобогатом, секретару и писару короля его млсти, водле опису его, перед ихъ млстью пны судьями с кола рыцерского земли Волинское обраными, правне доходити. То пак, деи, пан Борзобогатыи за позвы ку отказу о тот долгъ у Луцку перед ихъ млстью пны судьями постановивши, а не хотечи се его млсти пну моему о тот долгъ усправедливити, ни для чого иншого, одно вымовляючися неведомостю оселости моее, у суду о тот долгъ не отказоваль, чинечи тым проволоку, трудность и шкodu его млсти пну моему.

А иж, деи, вша млсть врьд кгродский сего повету, будучи осілости моее добре свидоми, просил, абыхмо сознане нше на писме ему дали. Про то мы, будучи того достаточне сведоми, иж Себостьянь Полихновский, служебник его млсти пна ншого, ест добре осельи в томъ повете Пиньскомъ, а меновите маєт на одномъ меістьцу оселость под господарем его млстью шляхетскои, при селе Бовшове, а на другомъ местце при селі Вишевичахъ.

Которое ведомости ншое о оселости его дали есмо ему, а я ку ведомости каждому сєсь выпис с книг кгродскихъ пинскихъ под нашими печатми. Писан у Пинску» (ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 154, 1575 р.).

²⁸ ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 149 зв.

²⁹ Там само. Ф. 25, спр. 16, арк. 382 зв.

після смерті старости, кн. Костянтина Костянтиновича Острозького: «У Володимери по смерти его млсти славное памети кнжати Костентина Острозского [...], старосты володимерского, суды городовые устали»³⁰.

Однак певність шляхти, що суд через характер його роботи мусить працювати безперервно (про що йшлося, зокрема, у випадку засідання суду перед вальним сеймом), а також згадка про хворобу судді, окрім смерті старости, як ще одну причину відкладення року, засвідчує можливість роботи луцького гродського суду і після смерті кн. Корецького.

А тим часом саме хвороба членів суду була частою і звичною причиною для перенесення терміну справи, до якої вони вдавалися, чи то протегуючи одній зі сторін, а чи не бажаючи приймати остаточного рішення у складних ситуаціях³¹, адже судді були членами тієї ж таки шляхетської спільноти, тісно пов'язаної приятельськими та родинними зв'язками. Зауважу, що волинська шляхта за сеймиковою ухвалою 1575 р. вимагала для членів гродського суду, якби вони не стали на якийсь із років внаслідок хвороби, присяги про її правдивість:

«А што се тычет врядов кгородских, подстаростей, суди и писара, естли бы которыи з них для форобы своее на тых роцех быти не мог, ино на других роцех мает присягнути, иж правдиве немощон был и для ообложное хоробы своее на тых прошлых роках быти не мог»³².

Справа про вбивство князів Четвертинських не розглядалася і за урядування Ярофія Гостського, який виконував обов'язки старости від жовтня 1576 р.³³ Судовий процес поновився лише 14 лютого 1577 р. за старостування вже Олександра Жоравницького, який особисто брав участь у його провадженні; на уряді гродського судді залишився Григорій Данилевич. Оскільки всі винуватці були позвані до суду як співучасники окремими позовами, то й справи проти кожного з них велися формально як окремі, що набули в ході процесу своїх особливостей.

³⁰ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 209 зв.

³¹ Див., наприклад, відкладення луцьким гродським судом справи серадського воеводи Альбрехта Ласького, Станіслава Граєвського і Остафія Воловича з кн. Костянтином Острозьким через «хворобу» судді і зайнятість інших урядників, щодо чого висловлювали сумніви позивачі (ЦДІАК України. Ф. 25, спр. 12, арк. 97 зв., 98–99 зв., 101–102 зв.). Див. також скаргу сторони на неявку до суду упродовж двох термінів гродського судді: «Пан судья не ведомо для которое причины, а снат, чинечи фолкгу стороне позванои, а справедливости пану моему прово[ло]ку и трудност ділаючи, так тепер на сеи рок, яко и на теперешнии, за ознаименемь о року пнее моее и обетницею своею, не был и тепер не приехал, про которую небытность его пан мои справедливости тут у суду кгородского луцкого с кнгнею Соколинскою о речи, в позве написаные, [...] дойти не мог». (ЦДІАК України. Ф. 25, спр. 13, арк. 85 зв.).

³² ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 9, арк. 102 зв. – 103.

³³ Там само. Ф. 25, спр. 16, арк. 420: «Книги кгородские луцкие за держаня и справованя староствомь луцкимь от мене, Ярофія Гостского, которые sprawy от мсца октебра второго дня справоват почали».

Першим був вписаний декрет у справі Василя Семашка, де фіксувалися усі етапи процесу³⁴. Тож передовсім йшло визнання возного, наданого Четвертинським для «волянн» позваних, який засвідчив відсутність на суді Семашка. Після чого княгиня Іванова Четвертинська Марія Киселівна з синами через умоцovanого Яроніма Якимовича жалілися перед судом «съ позву» на винуватця, тобто виклали суть справи у відповідності з позовом, вказавши на дотримання всіх правових приписів на доведення злочину – визнання самих небіжчиків у присутності возного і свідків, а також через тестамент винуватців їхнього побиття, освідчення ран і подальшої смерті князів возним у присутності свідків, фіксація визнань у гродських книгах тощо. Згадувалося, що Василя Семашка позивали вже тричі, однак через різні причини справа не дійшла до свого завершення. До суду також були поставлені слуги небіжчиків, які внаслідок нанесених їм ран залишилися на все життя скаліченими, а також привезені тіла князів³⁵.

Далі умоцований позивачів довів факт вручення позову Семашкові через возного Григорія Вербського, який засвідчив свої дії перед гродським урядом, що й було вписане до гродських книг. Тож, оскільки Семашко не став і не прислав свого уповноваженого, умоцований Яронім Якимович просив суд визнати його винним.

Однак суд відклав своє рішення у цій справі до наступного дня, п'ятниці, оскільки йшлося вже до завершення засідання. Наступного ж дня до суду став Матис Хотилевський як уповноважений Василя Семашка і подав від нього два листи «отвороні» до суду і сторони, повідомляючи про його хворобу. Якимович, своєю чергою, вказав на характер справи як завитий, нестання уповноваженого у призначений день і, відтак, вимагав справу «здати». Хотилевський, натомість, твердив, що був з листами в четвер і подав їх судові. Суд відклав остаточне вирішення справи до суботи «про инших немало справ».

Поміж свідченнями сторін існують явні неузгодження. Однак сказати, що відбулося насправді, неможливо. Очевидно лишень, що з листами Хотилевський таки припізвився, поставивши суд перед складним вибором: визнати Семашка несталим і, відповідно, таким, що справу програв, чи знову відкласти її на наступний термін.

У суботу Яронім Якимович знову заявив, що не приймає пояснень обвинуваченого, оскільки листи були подані Хотилевським по закінченні першого дня роботи суду, коли було вже оголошено про перенесення засідань на наступний день. До того ж були порушені приписи арт. 13, розд. 4, оскільки умоцований не дав знати позивачеві про хворобу свого клієнта, а також діяв

³⁴ Там само. Спр. 17, арк. 82 зв. – 85.

³⁵ Зазначу, що ситуаія, коли в конфлікті гинули пани, а слугам лише заподіювали рани, вкрай нетипова. Зазвичай слуги виступали заміщувальними об'єктами щодо своїх панів в актах ворожості, тож вони і гинули в першу чергу.

з порушенням арт. 19 розд. 1, за яким листи мають подаватися через возного в присутності шляхти як офіційних свідків. Тож Якимович просив суд не приймати повідомлення про хворобу за слушне. На те Матис Хотилевський відповів, що не залучив возного до акту подання листів з об'єктивних причин, не зумівши його дістати, однак особисто передав їх судові. І послався на той же арт. 13 розд. 4, де говориться про те, що у випадку хвороби сторона має повідомити про неї суд і сторону через листи «отвороние», однак не регламентується спосіб їхньої подачі. Суд, врешті, визнав слушність тверджень адвоката Василя Семашка і переніс розгляд його справи на наступний судовий термін, перед початком якого Семашко присягою мав підтвердити правдивість своєї хвороби упродовж попередніх років.

Першого дня роботи суду, у четвер 14 лютого, паралельно зі справою Василя Семашка потерпіла сторона розпочала судовий процес проти Федора Загоровського³⁶, умоцований якого, той же Матис Хотилевський, озвався вже тоді, коли суд оголосив про завершення своєї роботи і перенесення справ на наступний день. У п'ятницю Яронім Якимович, як і у випадку з Василем Семашком, не захотів прийняти умоцovanого за слушного, оскільки він не став до суду у призначений термін. Як твердив Яронім, декрет не був оголошений першого ж дня лише тому, що суд відклав свою роботу до п'ятниці.

Суд знову переніс рішення у цій справі до суботи, а в суботу постановив: визнати повноваження Хотилевського, оскільки, хоч суд на момент його появи і припинив роботу, однак ще не покинув свого місця. Тоді адвокат позивачів вказав, що оскільки йдеться про вбивство і про можливість покарання винуватця смертною карою, то умоцований без сторони ставати не може, підтвердженням чого служить розд. 1 арт. 2:

«...в речах такихъ, где идет обжалованому о горло, заочне мовити не может. И доведечи того, показаль в разделе первшомъ артикул вторый, въ которомъ то пишеть, почавши от наивышшого ажь до навубожшого стану, никого с тыхъ становъ никоторою виною, в ономъ артыкуле описаною, не карати, ажь бы кгда сторона поводова и обжалованая очевисто стануть и достаточне на конецъ будут поконаны, яко ширей в томъ и достаточне артыкуле ест описано»³⁷.

Насправді ж в артикулі йшлося не про заборону адвокатів самостійно, без участі клієнта, представляти сторону, а про неможливість винесення заочного декрету у справах, де винуватцеві йшлося про «горло».

Втім, Хотилевський заперечив цей аргумент на підставі арт. 32, розд. 4, де не робилося винятку для жодного виду справ, у яких би адвокат не міг діяти без свого клієнта.

Суд відклав розгляд справи спочатку до понеділка, а потому через велику кількість справ до вівторка. Врешті, коли дійшло до справи, Яронім Якимович просив про читання «моці» Хотилевського. Після цього він зауважив, що

³⁶ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 17, Арк. арк. 90–94.

³⁷ Там само. Арк. 92.

в уповноважувальному листі Федір Загоровський названий помічником Василя Семашка, у той же час кн. Четвертинські позивають його як одного з винуватців смерті кн. Петра і Михайла:

«А кнегини, деи, Четвертенская и сынове ее, кнзи Федор и Остафеи Четвертенские не позивають его яко помочника, але яко принцыпала и того, которому власне вина в забитю и замордованью кнзеи Петра и Михаила Четвертенских и пораненю слугъ ихъ сполечне з Василемъ и Ярошомъ Семашками и Остафьемъ Малинскимъ вина ест дана»³⁸.

Тож уповноважувальний лист не міг бути прийнятий, оскільки був наданий на іншу справу. Суд взяв до уваги аргументи сторони-позивача і виніс декрет – Загоровський програв процес внаслідок своєї неявки до суду у відповідності з арт. 20 розд. 4 і ухвали Городенського сейму 1568 р., а справа передавалася до короля для «виволання» винуватця.

Йшлося про те, що у випадку нестання відповідача до гродського суду, справа мала передаватися до короля, який оголошував винуватця «виволанцем», тобто особою поза законом до того моменту, аж поки не будуть відшкодовані кривди позивачеві і сторони не дійдуть порозуміння.

Волинська шляхта сеймиковою ухвалою від 17 серпня 1575 р. пробувала скоротити шлях отримання сатисфакції скривдженим, постановивши, що надалі декрет про виволання виноситиметься гродським судом і не потребуватиме підтвердження короля³⁹. Фіксується кілька справ, де гродський суд, згадуючи сеймикову ухвалу, все ж передає декрет про «виволання» до короля, оскільки той артикул ще не був ним підтверджений: «тоть артикул на выволанье от суду кгородского до skutку своего еще не пришол, для того ижъ от короля его млсти не есть потверъжон»⁴⁰.

Що ж стосується сплати головщизни і шкод, то суд присудив: виплатити потерпілій стороні 200 кп за дві шляхетські голови, трьом слугам, почитивим

³⁸ Там само. Арк. 93 зв.

³⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 378 зв. – 379: «В Статуте ншом в разделе четвертом артыкуле двадцатом описано, если бы хто до суду кгородского о артыкулы тому суду належачие позван был, а он бы на рокъ зложоныи за позвы не стал, тогда тот вряд через лист свои маеть о томъ дати знат кролеви его млсти, а корол его млсть, тому не фолкгуячи, без всякое проволоки и откладания на иншии час, але заразом взявши о том от того вряду своего відомост таковую, обвиненого и вряду оногo непослушногo мает зъ земли панствъ своих казати выволати. И не маеть ему на тое выволане поднесения давати, аж бы се первеи зъ стороною жалобною росправил. И пришльи Пан наш, корол его млсть тот артыкул в статут наш вписати росказавши, потвердити его нам будет повинен, то ест если хто до суду кгородского въ артыкулах, кгородскому суду належачих, позван будучи, не станет, абы вряд кгородский, справившись достаточне зъ выпису врядового очевистого сознания возного, двох шляхтичов, при нем на он час будучих, до книг кгородских, же оныи обвиненыи певне через возного при оных двох шляхтичох был позван, а иж не стал, абы не отсылаючи того до короля его млсти, але сам через себе на рогах кгородских оногo, которыи позваныи будучи не стал, зъ земль коронныхъ выволал и не давал оному поднесения, аж бы первеи стороне жалобной досыт учинил».

⁴⁰ Там само. Спр. 16, арк. 79 зв.

шляхтичам, «ижъ на руки ест хромы» – по 50 кіп у відповідності з арт. 13 розд. 11, і додатково за рани на голові – 30 і 40 кіп, а також вартість речей, що були втрачені в ході бійки – всього 469 кіп, грошів 5, пенязів 8; тож поділивши ті гроші на чотирьох звинувачених, стягнути з Федора 121 копу, 31 гріш і 2 пенязі. В тій сумі ув'язати Четвертинських у маєток Загоровського до віддачі присудженої суми.

Ситуація з Ярошем Семашком і Остафієм Єловичем Малинським була подібна до справи Федора Загоровського⁴¹ з тією лише різницею, що їхні уповноважувальні листи Матис Хотилевський взагалі не подав до суду першого дня, оскільки, за його словами, забув їх у господі. Наступного ж дня Яронім Якимович відмовився розглядати будь-які аргументи обвинуваченої сторони на тій підставі, що рок завитий скінчився у четвер: «...еще вчера рокъ завитый минуль, и я, деи, сего дня в жадное право ни с кимъ се не вдаю»⁴².

Староста, порадившись зі шляхтою, яка на той час була при ньому, визнав відповідачів винними як до суду несталих. Декрет був аналогічний до при-суду у справі Федора Загоровського.

«Забудькуватість» умоцваного Хотилевського та його спізнення на процес видаються дуже дивними, направленими на позір проти сторони, яку він представ-ляв. Однак Хотилевський, зважаючи на свій невисокий статус у волинському шляхетському соціумі, навряд чи міг діяти у змові з позивачами всупереч своїм клієнтам і сподіватися при цьому на безкарність (за такі дії адвокатам загрожувала втрата честі). Логічним видається лише одне пояснення – ситуація з запізненням і подальший програш справи внаслідок «нестання» обвинувачених була вигідна клієнтам Хотилевського. Тож чому? Що отримували позвані у підсумку?

Процес, у ході якого не були озвучені обставини злочину; пом'якшений варіант декрету через нестання до суду, де, знову ж, не йшлося про безпосередній предмет судового процесу («яко на року завитомъ несталога здано»), врешті – ще на певний час відкладався остаточний присуд, що було вигідно для обвинувачених (про причини – трохи далі).

Процес передачі маєтків від винуватців до потерпілих затягнувся. Влас-не, лише Федір Загоровський, за свідченням возного Григорія Красносельського, не перешкоджав ув'язанню кн. Четвертинських в його маєток Ко-пилі, що відбулося 27 лютого⁴³.

Передання Велицька, володіння Остафія Сло-Малинського, стала на за-ваді його дружина – кн. Богдана Любецька, яка 28 лютого особисто заборо-нила возному Красносельському та іншій шляхті в'їздити до маєтку на тій підставі, що він належить їй, а не чоловікові, за певними записами від нього. Трохи згодом, 2 березня, брат Богдани кн. Григорій Любецький від себе та

⁴¹ Там само. Спр. 17, арк. 96 зв. – 99.

⁴² Там само. Арк. 98 зв.

⁴³ Там само. Арк. 169–169 зв.

іменем своєї сестри оповідав на гроді, що під час минулих гродських рочків їхні дядьки – підсудок луцький кн. Остафій Сокольський і кн. Марко Сокольський, а також він власною особою посвідчили перед старостою, що Остафій Єлович Малинський записав дружині на Велицьку віно, а також позику в сумі 2 тис. кіп, тож будь-яких інших записів на тому маєтку він робити не може⁴⁴.

Спроба кн. Четвертинських отримати їм належне за судовим декретом призвела до актів ворожості з боку Богдани Єло-Малинської. Так, 9 квітня Федір Четвертинський скаржився, що 7 квітня вона наслала своїх слуг, бояр і підданих на маєток його Літогощ, де вони побили урядника і підданих, вбили одного підданого, а також заподіяли інші шкоди. Возний Григорій Вербський посвідчив перед гродським урядом скаргу князя, а також оповів, що сама Єло-Малинська заперечувала особисту причетність до наїзду. Тоді урядник кн. Федора Четвертинського просив Богдану про призначення «року» для суду над її слугами і підданими, однак пані відмовилася під претекстом своєї підпорядкованості чоловікові і вказала, що саме йому належить судити винуватців наїзду:

«Я якъ справедливости не чиню, так и року на вчинене справедливости не складаю, бо, деи, я не вдова, але маю мужа, которого на сес час дома нет. А кгда муж мои додому приеде, тогды справедливости кнзю Четвертенскому, коли се будет потребовати, з врьдника и подданных боронити не будет, але се заразом учинит»⁴⁵.

Подібним чином закінчилося і намагання Четвертинських ув'язатися в маєток Добрятин Яроша Семашка. Той же возний Красносельський визнав, що 24 лютого в неділю він разом зі шляхтою, наданою йому з уряду, їздив з ув'язчим листом до Добрятина, де їх перестрів Петро Семашко і не допустив ув'язання на тій підставі, що той маєток належить йому і сестрі, а не Ярошеві. Петро до того ж погрожував представникам уряду, говорячи: «Естли не хочете ув Ъкве воды пити, едте ж себе проч»⁴⁶.

28 березня відбулося чергове слухання справи кн. Четвертинських з Василем Семашком⁴⁷, який перед початком процесу мусив присягнути, що *«правдиве, а не ку зволоце справедливости на тые ообадва менованые роки был хор»*, а також поставити до суду як неосілих Дем'яна і Василя Павловичів. Однак відповідач знову не з'явився, приславши свого слугу Олександра Клевецького з двома листами *«на ознаимень в суду хоробы»* Семашка, один з яких мав бути переданий до суду, а другий – до позивача.

Адвокат позивача Яронім Якимович просив суд не приймати причину неявки Василя Семашка за слушну, оскільки він вже втретє намагався таким

⁴⁴ Там само. Арк. 167–167 зв.

⁴⁵ Там само. Арк. 232–234 зв.

⁴⁶ Там само. Арк. 167 зв. – 168

⁴⁷ Там само. Арк. 208–210 зв.

чином затягнути справу. Суд відклав рішення до наступного дня, а потому все ж переніс слухання по звинуваченню Семашка на 9 травня. Однак у відповідності з арт. 13, розд. 4 послав до нього зі старостинським листом возного Григорія Вербського з двома шляхтичами, перед якими Семашко мусив присягнути, що справді хворіє і хворів під час попередніх судових засідань. Возний, повернувшись, засвідчив перед судом, що бачив Василя, який лежав у ліжку і стогнав, однак присягати відмовився, відкладаючи цей акт до наступних судових років.

Спробуємо проаналізувати стратегії сторін в ході судових процесів.

Відповідачі. Які аргументи на своє виправдання могли використати відповідачі, вина яких була очевидна, якби таки в ході процесу дійшло до контроверсій сторін?

Згадаймо обставини поранення князів, які безпосередньо постраждали від слуг тих осіб, що були звинувачені у вбивстві. Таке провадження конфлікту, де насильницькі дії щодо супротивників провадилися за наказом панів руками слуг, було цілком традиційним. Полагодження конфліктних справ у цьому випадку зазвичай провадилося поза сферою офіційного судочинства і набирало вигляду приятельського, полюбовного суду поміж постраждалим і паном слуги, який вчинив шкоду, за участю і посередництвом приятелів контрагентів. Лише у випадку відмови пана від полагодження конфлікту на такий спосіб, або якщо сторони не доходили згоди у процесі приятельського судочинства, справа переносилася до гродського суду⁴⁸.

У нашому випадку слуги недвозначно діяли за наказом панів, отже, і відповідальність покладалася саме на них. А між тим єдиною можливістю легальним шляхом виправдатися було – перенести відповідальність на слуг, довести, що діяли вони не з наказу обвинувачених, а керуючись власною волею. При цьому пани мусили поставити їх до суду й отримати їхнє визнання вини, або ж – через присягу підтвердити свою непричетність до вбивства. Обидва варіанти в рамках офіційного судочинства належать виключно до гіпотетичних: невідомо, як би слуги повелися у ситуації, де ризикувати довелося б «горлом»; малоімовірним також видається відверте кривоприсяжництво винуватців.

Тож за цих обставин Василь Семашко вдався до затягування процесу, пославшись на «хронічну» хворобу. Інші позвані теж на свій спосіб використали той же варіант, щоправда, не так відверто. Винесений декрет на підставі нестання їх до суду не згадував про злочин і обставини його скоєння.

І тут саме місце згадати, що (попри традицію вдаватися до суду з найрізноманітніших причин, фіксуючи будь-яку шкоду майну чи поштивості у судовій канце-

⁴⁸ Детальніше про особливості юрисдикції пана над слугою див.: *Старченко Н.* Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянина в кінці XVI – першій половині XVII ст.) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. Вип. 6. К., 2006. С. 91–93, 111–118.

лярії) шляхтич сприймав як утрату для своєї доброї слави звинувачення у вчинку кримінального характеру⁴⁹, позов до суду⁵⁰, окремі елементи процесу, а також сам декрет, частиною якого часто було ув'язнення як публічна кара.

Продемонструю це на прикладі справи Михайла Павловича, звинуваченого кн. Янушем Збараським в затриманні і побитті його слуги. Павлович, почувачись ображеним, ще до офіційного повідомлення про оскарження, щойно до нього дішли чутки, звернувся до луцького старости кн. Богуша Корецького з метою полагодити суперечності з князем поза судом:

«Пан Михаило Павловичъ, не ожидаючи обосланя тым листом и не ведаючи о жадномъ року, толко взявши ведомость от приятел своихъ о такомъ образливомъ обжаловани, чуючи се быти николи не виннымъ, перед его милостью ставши в замьку на вряде, просиль его милости за то, абы его милость князя Януша Збараского обослал, хотечи се очевисте такогого обжалованя справити и усправедливити».

Однак Збараський відмовився перенести справу на позасудове врегулювання. Суд же виніс рішення, яке реанімувало уражену шляхетську честь Павловича:

«Пана Михаила Павловича, яко человека рыцерского а шляхтича почтивога, от такогого обжалованя князя Януша Збараского волнымъ вчинил, иж то ему доброй славе и учтивости его шляхетской николи вечными часы ни от кого ни въ чомъ шкодити не маеть»⁵¹.

Тож, схоже, наші герої використали в ході судового процесу єдиний можливий варіант – гри з часом і вступними актами процесу, звівши до мінімуму розмови про їхню участь у непривабливій історії. Таким чином готувався ґрунт для полагодження стосунків з Четвертинськими, про що трохи згодом.

Позивачі. Четвертинські теж, схоже, не особливо поспішали з завершенням процесу. Так, на першому засіданні суду вони погодилися на перенесення процесу на наступний термін через непевну осілість умоцваного Хотилевського. Не знаходимо й їхніх скарг на роботу гродських урядників, через відсутність яких на призначеному ними ж році процес переносився принаймні двічі. Не фіксуються також спроби Четвертинських поновити процес між 30 серпня 1576 р. і 14 лютим 1577 р.

⁴⁹ Дослідження Н. Яковенко демонструють, що «будь-який контакт з кримінальним судочинством в ролі відповідача чи обвинувача витлумачувалося як пляма на імені». Див.: Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 115 (Про два стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий»).

⁵⁰ Так, скажімо, Богуш Липленський, скаржачись на довготривалі насильницькі акти – наїзди, погрози, різного роду шкоди – щодо себе і наближеного до нього кола осіб з боку Івана Гавриловича Холоневського та його синів, вбачав причину ворожнечі у тому, що він з ними судився у гродському суді: «...маючи на мене великую васнь за презыски мои, штом на нем правне презыскаль и еще презыскую, наваживши на горло и на здоровье мое, хотечи мя здоровья позбавити» (ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 275).

⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 487.

Видається, що позивачі хотіли виграти справу, але, як і позвані, за формальними причинами, не вдаючися в дражливі для відповідачів деталі скоєння злочину.

Судді. Не помітно явного протегування одній із сторін, однак кидається у вічі готовність відкласти справу за будь-якої відносно слушної причини. Ймовірно, членам суду було вкрай тяжко прийняти рішення, що і провокувало їхню поведінку.

Отже, бачимо дуже млявий перебіг справи, в якому, видається, були зацікавлені всі сторони процесу. *На що ж вони могли розраховувати?*

Відповідь на це питання не забарилася. 11 травня всі четверо обвинувачених подали лист⁵², в якому визнавали, що проти трьох з них був виданий судовий декрет унаслідок їхньої неяви на призначений розгляд справи, а Василь Семашко позивався з кн. Четвертинськими на роки 9 травня, тож обвинувачені, не бажаючи врегулювання конфлікту з допомогою права, упростили приятелів, щоб вони посприяли християнському полагожденню їхньої справи з постраждалими: «Упросивши людеи зацных, урядниковъ земских, приятелей своих, а не хотячи правного розсудку на конецъ ожидати, ждали есмо ее млсти кнгни Четвертенское и сынов ее млсти, абы их млсть за прозбою приятелей нших з нами ся хрестянки погодити рачили»⁵³.

6 травня у Луцьку відбувся приятельський суд за участю великої кількості урядників – житомирського старости кн. Михайла Чорторійського, волинського хорунжого Григорія Гулевича, володимирського підкоморія Олександра Семашка, луцького войського Івана Чаплича Шпановського, володимирського войського Василя Гулевича, володимирського земського судді Богдана Костюшковича Хоболтовського, луцького земського підсудка кн. Остафія Сокольського, який постановив: винуватців кровопролиття – слуг – видати на карання горлом. Тож єдиний варіант виправдання обвинувачених, який виглядав неможливим у рамках офіційного судочинства, був використаний в межах приятельського замирення. Однак, як зазначалося в акті приятельського єднання, на той момент вдалося знайти лише Богуша Шипку, служебника Остафія Сла-Малинського, якого й видали кн. Чорторійським «яко винного розляня крови тоє»⁵⁴. Зобов'язалися видати й інших, про що був складений окремий лист. Далі передбачалося, що всі четверо, не відмовляючись жодними причинами, добровільно приймуть на себе ув'язнення від дня Святих Петра і Павла, тобто від 29 червня. Двоє з них – Остафій Єлович Малинський у володимирському замку на вежі над замковою хвірткою, Василь

⁵² Там само. Спр. 17, арк. 319 зв. – 321.

⁵³ Там само. Арк. 319 зв.

⁵⁴ Шипка в попередніх свідченнях про вбивство взагалі не фігурував, приховуючись, схоже, серед тієї великої кількості слуг, що згадується в описі бійки. Подальша його доля невідома, цілком імовірно, що винуватцям вдалося порятувати його життя.

Семашко в кременецькому замку у вежі, названій «Куряча ніжка» – сидітимуть рік до 29 червня 1578 р. Утім, передбачалося, що після піврічного сидіння, через 24 тижні, вони мають послати до княгині Іванової Четвертинської та її синів, просячи про полегшення кари, а ті, своєю чергою – *«на прозбу нашу взгляд мети мають водле ласки и доброе воли своее»*. Для двох інших – Яроша Семашка і Федора Петровича Загоровського – передбачалося ув'язнення на 12 тижнів, від 29 червня до 16 вересня, у луцькому замку по різних вежах, не виходячи з них *«под добрым цнотливым словом»*.

Відбувши ув'язнення, винуватці мають через два тижні разом з приятелями приїхати до маєтку Боровичі княгині Іванової Четвертинської і її синів та їх всіх «учтиве перепросити»; а потому на найближчому сеймику перепросити особисто всіх приятелів кн. Четвертинських, які будуть вписані потерпілими до спеціального реєстру. У випадку порушення будь-якого пункту умови передбачалося зарука на короля і Четвертинських – по 2 тис. кіп литовських грошів.

Того ж таки 11 травня Ярош Семашко і Федір Загоровський подали до запису лист⁵⁵, яким зобов'язувалися за вбивство князів Четвертинських видати на карання горлом двох слуг: Ярош Семашко – Станіслава Карковського або Садовського, а Федір Загоровський – Зигмунта Кавецького, якщо він виживе після нанесених йому ран. Однак на той час слуги перебували невідьде, тож Семашко з Загоровським обіцяли їх знайти і видати до того моменту, як сядуть до замку у відповідності з домовленістю. Термін ув'язнення подовжувався до року, якби вони слуг не видали.

На випадок порушення умов сидіння передбачалося зарука на користь короля і потерпілої сторони – по дві тисячі кіп грошей, за які винуватці зобов'язувалися передати потерпілим свої маєтки. Справа про заруку могла провадитися будь-яким судом, земським чи гродським, як завита за будь-яких причин.

Цікаві подробиці містить лист, даний своїм контрагентам княгиною Івановою Четвертинською та її синами за традиційними умовами приятельських єднань⁵⁶. У ньому потерпілі сповіщають, що погодилися на прохання багатьох шанованих осіб погодити справу зі своїми родичами не правом, а «християнським єднанням»:

«Уживали нас их млсть многие пнове зацные, урядники земьские и шляхта приятели их млсти, абыхмо мы з ними наконець, а паномъ Васильемъ Семашкомъ на пришлых рокох кгородских до права, яко с повинными нашими, в томъ жалосномъ акте нашомъ до права не допускали, але християнское еднане приняли»⁵⁷.

⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 318 зв. – 321.

⁵⁶ Там само. Арк. 325–326.

⁵⁷ Там само. Арк. 325–325 зв.

Наголошувалося на давніх кровних зв'язках контрагентів, які скріплені були традиційною приязню поміж представниками родин: «поважаючи и повинність крєвности, которую дом нашъ з домом их з давных часов с продков наших з собою маємо, и николи жадных вазнеи и неприязни зятреных межи себе не мевали»⁵⁸.

Безперечно, для всіх учасників нашої історії мусив важити той факт, що і позивачі, й обвинувачені належали до одного кола родичів і приятелів, добре осілого волинського панства. Так, Федір Загоровський був одружений з Ганною Петрівною Семашківною, рідною сестрою Василя і Яроша Семашків⁵⁹. Богдана Василівна Семашківна, двоюрідна сестра наших героїв Василя і Яроша, перебуваючи за тестаментом батька під опікою Михайла Єла-Малинського (батька одного з обвинувачених – Остафія Малинського), кн. Матвія Четвертинського і кн. Богуша Корецького, 1569 р. була видана заміж за кн. Януша Матвійовича Четвертинського, однак на час нашої історії вже овдовіла⁶⁰. Тобто фіксуються дуже тісні зв'язки між родинами і на рівні покоління батьків учасників нашої історії. Інша двоюрідна сестра Семашків – княжна Марія Масальська була дружиною Костянтина Єла-Малинського, рідного брата Остафія Малинського⁶¹. Факти пов'язань осіб, що згадуються в цій історії, можна було б продовжити.

До важливих аспектів аналізу міжособистісних комунікацій належать також клієнтарні зв'язки, які могли мати безпосередній вплив на перебіг історії. Учасниками бійки, де жертвами стали кн. Четвертинські, були також брати Василь і Дем'ян Павловичі, про яких у ході процесу згадується лише раз, у зв'язку з «хворобою» Семашка. Саме він мав їх поставити до суду як неосілих, що перебували у нього на поруці. Тож затягуючи справу більше року, Семашко виводив з-під удару не лише себе, а й своїх швагрів: Василь Павлович 1568 р. одружився з сестрою Василя та Яроша Настасею⁶². Однак маємо досить пікантну подробицю – Павловичі належали до кола довірених слуг кн. Костянтина Острозького, за його старостування у Володимирі в різний час вони виконували обов'язки володимирських гродських урядників⁶³. Тож за правовими приписами вони як слуги

⁵⁸ Там само. Арк. 325 зв.

⁵⁹ *Kamieński A. Kariera rodu Siemaszków w XV–XVII wieku // Lituano-Slavica Poznaniensia. Studia historica. III. 1989. S. 193.* Див. також справу про невіддачу Федором Загоровським боргу Богдану Колмовському, для відшкодування якого було зібране посполите рушення. Тож коли воно прибуло до Загорова, саме Ярош і Василь Семашки, швагри Загоровського, виступили ініціаторами приятельського полагодження справи (ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 217–219 зв., жовтень 1578 р.).

⁶⁰ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 203–206, 1569 р.

⁶¹ Там само. Спр. 16, арк. 303 зв. – 305.

⁶² Там само. Спр. 10, арк. 393 зв. – 394 зв., 1568 р. Петрова Семашкова Софія Боговитинівна разом з сином Ярошем визнали перед підстаростою, що віддали заміж дочку і сестру Настасю за Василя Павловича, мали за постановою дати «віна посагу» 300 кіп грошів «готовых и в выправе», однак не маючи готівки, передали в тримання маєток Сільце і двір в Углі на рік до віддачі грошей.

Василь, Ярош і Петро Петровичі Семашки визнають, що за 80 кіп продали своєму зятю Василю Павловичу пляц у Луцьку (Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 61). Ті ж продають Павловичеві село Угли і присілок Сільце за 3 тис. кіп 5.05.1579 р. (Ф. 28, оп. 1., спр. 12, арк. 149–151 зв.).

мушили перебувати під юрисдикцією свого пана, про що вже йшлося; до гродського суду їх могли позвати лише у випадку, якби пан заперечив їхній служебницький стан і відмовився нести відповідальність («вирікся від них»). Однак такий розвиток подій був у даному разі практично неможливий. Найімовірніше, маємо яскравий приклад перехідного становища неосілого слуги в розряд повноправного члена шляхетської регіональної корпорації за рахунок впливовості пана і вдалого одруження.

Яронім Якимович⁶⁴, адвокат Четвертинських, між тим теж фіксується як слуга кн. Острозького; 26 травня 1577 р. одружився з племінницею на той час вже покійного володимирського гродського судді Гаврила Яковицького, також слуги чи клієнта князя⁶⁵. Врешті, Матис Хотилевський, адвокат обвинувачених, теж був слугою кн. Острозького⁶⁶. Звичайно, адвокати могли діяти в нашій історії як цілком незалежні особи, однак чи не ймовірніший інший варіант: дії умоцованих, з одного боку, на позір не порушували інтересів їхніх клієнтів, а з іншого – були спрямовані передовсім на примирення сторін. У такому розвиткові ситуації зацікавлені були й обвинувачені, і патрон адвокатів, і спільнота в цілому, для якої важило збереження спокою, хай і нестабільного.

Приятелі, які просили про єднання, наголошували на невинності обвинувачених, розповідали, що в їхній присутності служебники, чийми руками коїлося вбивство, визнали, *«и ж не с панов их, але з власное причины менованных [...] слугъ тая ся звада и зраненье сынов моих, а братьи наше в Соколю стала»*⁶⁷. Вони обіцяли, що обвинувачені видадуть тих слуг на «карання» і відшкодують усі збитки потерпілим.

Тож Четвертинські на прохання приятелів усіх тих осіб, щодо яких були винесені судові декрети, а також Василя Семашка, *«яко людеи вже в томъ обжалованью нашомъ ничего не винних»*, звільняють від звинувачень і чинять вільними, зобов'язуючись ніколи більше не повертатися до тієї справи під зарукою на короля і своїх контрагентів – по 4 тис. кіп⁶⁸.

Отже, поза нашим аналізом стратегій контрагентів залишився ще один її можливий учасник – *приятелі сторін*, які вийшли на яв лише на завершальному етапі, що, однак, не означає їхньої відсутності упродовж тривання всієї історії. Як засвідчують інші випадки, приятелі активно включалися в процес поладження конфлікту від початку, як тільки суперечності між сторонами давали про себе знати через певні публічні вияви ворожості – сварки, образи, погрози, по-

⁶³ Зокрема, Василь Павлович перебуває на уряді володимирського підстарости у 1578–1579 рр. (ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1., спр. 11–12)

⁶⁴ Яронім Якимович фіксується як умоцований і слуга князя Костянтина Острозького (ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 191 зв., 1575 р.).

⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 10, арк. 40–41 зв.

⁶⁶ Там само. Спр. 13, арк. 83 зв. Перед тим Хотилевський був служебником кн. Олександра Сангушковича Кошерського (Там само. Арк. 345).

⁶⁷ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 325 зв. – 326.

⁶⁸ Величина заруки, що для Четвертинських удвічі перевищувала заруку винуватців, вказує на сторону, що була значно менше зацікавлена у домовленостях, відтак, могла спровокувати зірвання угоди.

биття, тобто моральне і фізичне насильство. Саме приятелі намагалися не допустити конфлікт до судового розгляду або ж залагоджували його в процесі судочинства чи навіть після нього. Цілком імовірно, що перебіг розслідування справи про вбивство братів Четвертинських гальмувався саме внаслідок їхнього втручання, через невдалі спроби замирити наших героїв. Врешті, демонстрація винуватцям неможливості уникнути відповідальності, а скривдженням – проблемності отримання сатисфакції (і матеріальної, і моральної) на шляху офіційного судочинства мусила підштовхнути обидві сторони до поступливості. Можливо, що і дії адвокатів можна пояснити через існування в цьому конфлікті ще однієї зацікавленої сили – приятелів, на чий інтерес вони теж мусили зважати (особливо у нашому випадку, де двоє безпосередніх учасників і обидва адвокати належали до одного службеницького кола кн. Острозького, а Федір Загоровський входив до родинного і клієнтарного середовища князя). Адже уникання з'ясування обставин злочину в ході судового процесу було вигідним з розрахунку на приятельське поладження стосунків поміж сторонами.

Звернімо увагу на одну з умов приятельського єднання сторін – добровільно прийняте звинуваченою стороною «сedenьє рыцарское»⁶⁹. Ув'язнення як публічна кара у випадку тяжких злочинів супроводжувало грошове відшкодування і мусило наносити шкоду «поштивості» шляхтича. У той час, схоже, добровільно прийняте «сedenє» мусило зняти гостроту переживання враженого гонору для обвинувачених: «За вынаиденем приятелскимъ они сами сedenьє рыцарское, яко панове Семашькове, такъ пан Загоровский и пан Малинский знести таковымъ обычаемъ позволили и то винни есть»⁷⁰. У той же час факт ув'язнення кривдників сприймався потерпілими як моральна сатисфакція: «...абы тымъ значней жал нашъ за сынов моих а братью нашу, которые сут з ран померли, ускромил и нагорожонъ былъ»⁷¹.

Сідання до замку проходило обов'язково у присутності постраждалої сторони, яка своєю присутністю легітимізувала цей акт. Якщо вона з якоїсь причини нехтувала домовленостями і не з'являлася у призначений термін до замку, то сидіння, схоже, відмінювалося, що підкреслює договірний, добровільний характер стосунків поміж потерпілим і постраждалим. Так, Якуб Дибовський оповідав на гроді про те, що за рішенням приятельського суду він мав сісти на один день до замку в ув'язнення за побиття слуги Яроша Семашка Юрка Августиновича. Однак потерпілий сам не приїхав «сedenя пригледати», і нікому не делегував своїх повноважень. Тож Дибовському відмовили у можливості ув'язнення: «Чинечи досыт повинности своеи шляхетской, пошол есми был до замьку вышшого, хотячи сести и везенъе шляхетское принять, одно жъ, деи, мене тамъ до замьку вышшого сeditи не пущено»⁷².

⁶⁹ Див., наприклад: «засел въ замку гдрьском луцком и почал польнити сedenє рыцарское» (ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 232 зв.).

⁷⁰ Там само. Спр. 17, арк. 326–326 зв.

⁷¹ Там само. Арк. 326.

⁷² Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 21.

Акт ув'язнення відбувався у присутності возного, який офіційно його засвідчував, а також багатьох свідків («людей добрих»). Скажімо, за визнанням возного, вписаним до гродських книг, дізнаємося про обставини «сідання в замок» Іляша Борзобогатого Красенського, що було вчинене за приятельською постановою з Фронцом і Фабіяном Крушами за вбивство їхнього брата Мартина:

«Пан Иляшь Борзобогатович Красенский при мне, возномъ, и при веле почтивых людех, при бытности их млсти пна Анъдрея Русина, владыки пинского и туровского, пана Григоря Гулевича, хоружого земли Волынского, пна Ивана Чаплича Шпановского, воиского луцкого, князя Остафья Соколского, подсудка луцкого, пна Ивана Борзобогатого Красенского, мостовничого луцкого, пна Михаила и пна Ивана Хренницких и иных многих, засел въ замку гдрьском луцком и почал польнити седене рыцерское»⁷³.

Сидіння в замку сприймалося як «покута», тобто моральне відшкодування потерпілим. Так, за вбивство Семена Богушевича Пузовського Тиміш і його сини Павло і Михайло Тимошевичі Пузовські зобов'язуються перед братами вбитого за приятельською угодою прийняти ув'язнення своїм коштом: учасники бійки – у горішній частині вежі на замку у відповідності зі статутом рік і шість тижнів, а безпосередній убивця – внизу у вежі два роки «*кром вишелякое прозбы и милосердья*»:

«З нами в жадное право не вдаючис, ласку и милосердье свое учинили и на горла наши не стояли [...], а нас горлы даровавши, права на нас попират занежали, чого мы будучи от ихъ млсти вдячны» зобов'язалися заплатити 200 кїп, а «то за покуту себе за то, што быхмо срокгост правную на себе поносит мели, маем и повинни [...] в замку его королевское млсти [...] седети, и з замку нигде вон не выходечи»⁷⁴.

29 червня кн. Федір Іванович Четвертинський від свого імені і теж іменем матері і брата за письмовими повноваженнями від них, продемонстрованими перед урядом, визнав, що Ярош Семашко і Федір Загоровський цього дня сіли на чверть року в замку у відповідності з письмовими домовленостями. Однак Ярош не виконав ще одного свого зобов'язання – видати на «каране горлом» одного зі службників – Станіслава Карковського або Садовського. Тож термін його ув'язнення збільшувався до одного року без права сходити з місця сидіння⁷⁵.

В акті приятельського еднання наших героїв звертає на себе увагу передбачувана умовами можливість скорочення терміну ув'язнення. Нагадаю⁷⁶, що полюбівне судочинство мало два варіанти провадження – «правним обичаем», що

⁷³ Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 232–232 зв.

⁷⁴ Ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 34–35 зв.

⁷⁵ Там само. Спр. 17, арк. 446–447.

⁷⁶ Детальніше про це в дослідженні, присвяченому безпосередньо проблемі приятельського суду: Старченко Н. Полюбівні суди на Волині в останній третині XVI ст. // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ-Львів, 2004.

за своєю формою дублював офіційний процес, і «єднання», яке було менш формалізоване, передбачало більшу ступінь готовності обох сторін до порозуміння і, відповідно, до взаємних поступок. Єднання точніше відповідало духові і суті приятельського суду, однак тяжко сказати, яка з цих двох форм на практиці превалювала. Джерела нечасто розкривають кухню таких актів, а тексти домовленостей сторін про рішення вдатися до полюбовного суду зазвичай подають альтернативу – «буд правом або єднанемь». Але виглядає на те, що початково полюбовні судді воліли замирити контрагентів через «єднання», і лише на випадок різних непорозумінь залишали можливість формалізованого погодження інтересів:

«А где бы тые приятели наши того межы нами **угодливимь обычаемь** постановити и нас о то поеднати не могли, ино тые приятели межы нами **правным обычаемь** мають»⁷⁷.

Як уже згадувалося, можливостей відносно прийнятного для винуватців перебігу офіційного судового процесу чи наближеного до нього приятельського суду по варіанту «правним обичаєм» не було. Лише через активну експлуатацію діади «покори – милосердя», залучення християнської риторики, прикривання очей на обставини події можна було поєднати сторони. Звернімо увагу на лексику постраждалих в іншому приятельському замиренні, де активно використовувалися ті ж елементи: *«стерегучи повинности нашеє хрестиянское и шляхетское, усмирьвши вси жалы свои»*⁷⁸. Важливим кроком при цьому було зменшення передбаченого домовленостями терміну «ув'язнення», яке у нашій історії не було випадковим. Така можливість була імпліцитно присутня у домовленостях про ув'язнення як елементі на шляхах замирення.

Наведу кілька прикладів. Так, Войтех Стариховський писав до гродського уряду, просячи про визволення з сидіння в замку Рослана Окуровського, який за приятельською угодою мав відбутися двоцижневе ув'язнення, однак через тиждень попросив Стариховського про зменшення терміну, на що той погодився⁷⁹.

В іншому випадку Ян Крушовський визнав, що позвав Марка Збранного до земського суду за порушення умов приятельського єднання – той не прибув у призначений термін для ув'язнення до замку. Наступним кроком Крушовський через черговий акт приятельського порозуміння («погодилом ся обычаемь приятелским») взагалі звільнив Збранного від сидіння⁸⁰.

Уже 21 липня той же кн. Федір Четвертинський визнає, що на прохання людей добрих визволив Федора Загоровського з ув'язнення (сидіння, таким чином, мало символічне значення покори перед потерпілими), однак нагадав про акт перепрошення, яке Загоровський мав вчинити перед Четвертинськи-

⁷⁷ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 332 зв. – 335 зв.; див., також: «... вси сполне згодившися, **правнымь обычаемь** межы ними того кончити не хотели, але **вгодою и єднанемь** так єсмо застановили» (ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 11 зв.).

⁷⁸ Там само. Спр. 18, арк. 167.

⁷⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 322–323 зв.

⁸⁰ Там само. Спр. 12, арк. 497.

ми за два тижні. Втім, як свідчив возний Матис Славокгурський, 4 серпня Загоровський до Борович не з'явився⁸¹.

Менше визначеного домовленостями терміну протривало й сидіння Яроша Семашка. Так, 14 жовтня возний Матис Славокгурський визнав перед судом, що 13 жовтня був разом із Ярошем Семашком, кн. Остафієм Сокольським і Михайлом Привередовським у Боровичах, де Семашко у відповідності з записом «*передъ тыми людъми зацъными, вышеи меноваными, перепрошенъе слушьное учинилъ*», княгиня з синами звільнила його від обвинувачень на вічні часи і, таким чином, сторони конфлікту «*поедъналися*». Якщо зважити, що перепрошення мусило відбуватися за два тижні після звільнення, то термін сидіння Семашка, таким чином, був зменшений від року до трьох місяців⁸².

На такий же спосіб, схоже, закінчилося і річне сидіння Остафія Єла-Малинського, який 12 листопада оповідав перед луцьким гродським урядом від себе і іменем своїх приятелів – Федора Петровича Загоровського і Яроша Семашка Добрятинського, що вони, згідно з домовленостями, від початку сеймику 10 листопада чекали на прибуття князів Четвертинських для перепрошення їхніх приятелів. Однак княгиня з синами не стала і не подала реєстру з іменами тих осіб, яких Єло-Малинський, Загоровський і Семашко зобов'язалися перепросити⁸³.

Мені не вдалося знайти якихось згадок про перепрошення кн. Четвертинських, пов'язаних з іменем Василя Семашка. Однак не має сумніву, що для нього справа завершилася не найгіршим чином.

В чому ж полягав акт «учтивого перепрошення» і яку роль він виконував?

Якщо «головцизна» була матеріальним відшкодуванням за вбивство, ув'язнення – актом упокорення кривдників, то перепрошення як додатковий елемент сатисфакції потерпілих символізувало остаточне замирення сторін⁸⁴. Так, в одному з приятельських еднань зустрічаємося з зобов'язанням сторін не мститися, не наїздити, не погрожувати після акту перепрошення⁸⁵. Зазвичай перепрошення відбувалося по виконанні всіх зобов'язань, які брали на себе винуватці, у маєтку потерпілих у присутності багатьох «людей зацних». Згадка у нашій справі про реєстр осіб, яких мали перепросити винуватці, відсилає нас до часів кровної помсти, в якій брав участь цілий рід. Тож перепрошення родичів і приятелів потерпілих було рудиментарною формою цього звичаю, яке мусило остаточного заспокоїти претензії скривджених. Перепрошення під час сеймика, про що згадується в тексті приятельського еднання, таким чином набирало публічної форми, доводило до відома всієї шляхетської корпорації про замирення між сторонами.

⁸¹ Там само. Спр. 17, арк. 620 зв. – 621.

⁸² Там само. Арк. 703 зв.

⁸³ Там само. Арк. 771 зв. – 772.

⁸⁴ *Dąbkowski P. Zemsta, okup i pokora na Rusi Halickiej w wieku XV – pierwszej połowie wieku XVI; Pawiński A. O pojednaniu w zaborstwie według dawnego prawa polskiego.* Warszawa, 1884 (дуже вдячна Валерії Земі за допомогу в отриманні тексту цієї роботи).

⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 127–128 зв.

На жаль, деталі акту, зазвичай, залишаються поза межами джерел, які фіксують лише сам факт перепрошення⁸⁶. Маємо лише кілька випадків, де вказується, що перепрошення відбувалося у відповідності з попередньо підготовленим текстом («картою»), який укладався, в одному випадку, скривдженими, а в іншому, схоже, приятелями (зокрема, саме цей варіант передбачав, що перепрошення мало відбуватися «учтиво», так, щоб не нанести шкоди для честі кривдника⁸⁷).

І наостанок історії про вбивство князів Четвертинських нагадаю, що вивчати не лише вийшли з мінімальними втратами з вкрай складної ситуації, а і, передовсім, зберегли «лице», не втратили на цьому свого соціального капіталу в шляхетській спільноті, більш того, надалі мусили його збільшити за рахунок тримання урядів у судовій системі Волинського воєводства. Так, Василь Павлович обійняв уряд володимирського підстарости з руки кн. Костянтина Острозького одразу після полагодження конфлікту – у 1578–1579 рр.⁸⁸, Дем'ян Павлович – дещо пізніше, у 90-х рр., тримав уряд володимирського гродського судді⁸⁹. Луцьким гродським суддею за старостування кн. Олександра Пронського виступав Остафій Єло-Малинський⁹⁰. Федір Загорівський обирався шляхетським загалом за третього безкоролів'я каптуровим суддею⁹¹, а також обіймав уряд володимирського підстарости з руки кн. Острозького⁹².

Залишилося, зазвичай, найскладніше – спробувати вписати історію в контекст, визначити її репрезентативність для певного місця і часу.

⁸⁶ Так, Іван і Яско Вошатинські за збиття Михайла Оранського за приятельською угодою зобов'язалися сісти на володимирському замку у вежі на 12 тижнів, а потому ще на 12 – на луцькому замку, «не сходечи з оноє вежи намнеи стопнем одним», потому ж, не заїжджаючи додому, приїхати до Оран і «перепросити» потерпілого і батька його Павла (ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 49).

Ян Тарновський за вбивство урядника кн-ні Олександрові Вишневецької зобов'язався сісти до замку на рік, а потому, приїхавши до княгині, «перепросити» її перед «людми зацными» (Там само. Спр. 13, арк. 127–128 зв.).

⁸⁷ Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 807–810 зв. Акт «покори», що був одним з варіантів перепрошення, зафіксований у Руському воєводстві в раніший час, який передбачав ставання винного навколішки, тримання скривдженим над його головою оголеного меча, словесне визнання вини одним і пробачення іншим, мені знайти не вдалося (див.: *Dąbkowski P. Zemsta, okup i pokora na Rusi Halickiej...*). Хоча сам термін «попора» в актах примирення зустрічається, див., наприклад: приятельський суд між Войною Линевським і Ганною Фалелесвою Марковською з приводу пожаття і захоплення жита через гвалтовний наїзд присудив Линевського до виплати шкоди, а за гвалтовний наїзд аби «въ покору поддал» (ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 493 зв., 1570 р.).

⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 11–12.

⁸⁹ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 340–341 зв. Одружений він був з дочкою володимирського гродського судді Гаврила Яковицького, також слуги а чи клієнта кн. Костянтина Острозького.

⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 531, 1583 р.

⁹¹ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 495–738.

⁹² Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 352–355.

Передовсім зауважу, що перегляд володимирських гродських книг за 1566–1586 рр. засвідчив відсутність іншого варіанту остаточного завершення складних кримінальних справ, аніж приятельське єднання, яке могло наступити на різних етапах конфлікту.

Наведу також зміст єдиної умови, яка в концентрованому вигляді фіксує практично всі етапи нашої історії. Так, 1 червня 1581 р. Григорій Іванович Сенюта позивався до кременецького гродського суду про наїзд на село Ольшаницю, яке його мачуха Ганна Богданівна Костюшковичівна Хоболтовська тримала за записом від небіжчика-чоловіка «доживотньо» (тобто до її смерті), нанесені шкоди, побиття слуг та вбивство Колпитовського. Однак винуватець до суду не став. Тож гродський уряд, *«заховываючися водле права посполитого»*, Сенюту *«на выволанье до его королевское милости здал и отослал»*. Король підтвердив декрет про «виволання», за яким також передбачалася сплата «головщизни» і відшкодування всіх кривд на маєтках винуватця. Втім, Сенюта не дозволив передачі маєтків і тим самим порушив заруку, сума якої додалася до попередньо призначеної виплати. Для конфіскації маєтків Сенюти було скликано посполите рушення. Врешті, він *«яко учтивіи шляхтичъ, не хотечи должеи тръвати, а такового великого тежару и поганбенья на себе носити, узявши ся в томъ перед ихъ млстю быти виннымъ [...], уживаль есми через панов приятели своих ласки и милосердыя ихъ милости, абы их млст надо мною яко над упалым чоловікомъ змиловавшись, мні гневъ свои отпустити, а зо мною ся о то хрестиянски поеднати рачили»*.

Скривджені, мачуха Сенюти та її чоловік, Костянтин Яковович Колпитовський, *«хрестиянское и побожное ... єднанье прийати и вчинити рачили»*, за що Сенюта зобов'язався заплатити призначену судом суму, а за «деспекть їх» сісти в ув'язнення до володимирського замку на рік і шість тижнів. А по тому «сидінню» мав зі своїми приятелями приїхати в дім Колпитовського у визначений ним термін і *«учтиве с цедулы, ведле воли пана Колпытовського написаное и мне поданое, с покорою и униженемъ моим перепросити»* самого Колпитовського, його дружину і *«панов приятел ихъ милости»*. Після чого ті мали Сенюту звільнити від усіх декретів і судової відповідальності. Зауважу, що домовленостей було досягнуто 24 серпня 1584 р., тобто більше аніж через три роки після дати першого судового засідання⁹³.

Врешті, надам слово сучасникові наших героїв, Анджею Фричу Моджевському як одному з найзапекліших борців середини XVI ст. за посилення відповідальності злочинців за вбивство, визнання його публічним злочином, а не приватною справою винуватців і потерпілих⁹⁴. Моджевський зазначає,

⁹³ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 169 зв. – 172 зв.

⁹⁴ Передовсім свої погляди на цей злочин Фрич Моджевський викладає в своїх чотирьох мовах «o karze za meżobójstwo», див.: *Frycz Modrzewski A. Dzieła wszystkie*. Tom II. Mowy. Я спиратимусь у викладі поглядів Моджевського переважно на його першу «мову»: Там само. С. 38–78. Дуже вдячна докторові Єжи Тернесу за допомогу в отриманні цих текстів.

що багато вбивць після винесення декрету уникають і плати «головщизни», і ув'язнення, поєднавшись з кривними вбитого. Кару несуть лише ті, хто не має ані приятелів, ані урядів, ані впливів, тобто всього того, що ми б назвали соціальним капіталом особи. Цікаво, що Моджевський посеред важливих чинників уникнення покарання не зауважує багатства винуватців.

Тож, за Моджевським, убивство не тягне за собою згнєблення особи, втра-ти майна, влади, товариства приятелів: «Вбивця за життя тримає поважні уряди, а по смерті ім'я його перебуває у повазі..., отримує таке місце посеред найповажніших і найшляхетніших людей, на яке міг би сподіватися, ніколи не чинячи вбивства»⁹⁵.

Такий стан речей склався тому, що вбивство не розглядається як злочин. Ті, хто виступає проти посилення відповідальності за нього, хто звик домагтися свого не через право, а шаблею, розглядають акти насильства, що призводять до людських жертв, як тренування у мистецтві війни, необхідне для кожного шляхтича-лицаря.

Моджевський вказує ще на одну складову такої «конфліктної» культури – погрози як невід'ємний елемент сценарію ворожості:

«Навіть правом у нас передбачено, а в кожному разі прийнято за звичай – вважати законним убивство людини, яку перед тим, погрожуючи, попереджено було, що має стерегтися! Результат того такий, що люди воюють між собою не тільки в поєдинку, але часто одна і друга сторони збирають цілі загони, які здобувають двори, [внаслідок чого] гинуть без різниці винні і невинні; а скільки ще виникає звідтіля злого!»⁹⁶.

Тож перед нами постає спільнота, що культивує лицарську систему цінностей, вкрай вразлива до питань честі, де імпліцитно присутній конфлікт.

Врешті, за словами нашого автора, сенатори виступають проти смертої кари за вбивство тому, що втрата однієї особи потягнула б за собою ще одне життя, що було б вкрай не вигідно Речі Посполитій⁹⁷. Шляхетська спільнота сприймалася як цілісність, безумовна цінність, відтак, її «покой посполитий» був важливішим від втрати окремих членів. Отже, повсякденні практики цілком корелюють з уявленням шляхетської спільноти самої про себе.

І, насамкінець, зауважу, що попри існування певної моделі конфлікту і його поладження, знаність спільнотою його основних етапів, загалом конвенційний характер дій учасників, не можна говорити про автоматизм в його протіканні. Адже на кожному з етапів сторони мали можливість «маніпулю-

Про спроби посилити відповідальність за вбивство і, таким чином, зменшити кількість злочинів, що, однак, нічим не завершувалися, див.: *Kutrzeba S. Mężobójstwo w prawie polskiem XVI stulecia. // Czasopismo prawnicze i ekonomiczne. Rocznik XXV. Kraków, 1929.*

⁹⁵ *Frycz Modrzewski A. Dzieła wszystkie. Tom II. Mowy. S. 52.*

⁹⁶ *Ibid. C. 62–63.*

⁹⁷ *Frycz Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore. Piotrków Trybunalski, 2003. S. 105–106.*

вати темпом дії, уповільнюватись і вичікувати, відтягувати і відкладати, змушувати чекати або сподіватися, чи ж, навпаки, форсувати, прискорювати події, грати на випередження, захоплювати зненацька, забігати вперед»⁹⁸ тощо. Полюбовне замирення, яке було найважливішим засобом полагодження конфлікту, часто переносилося, затягувалося, зривалося самими сторонами, інколи досить провокативно – через акти насильства одразу по досягненні домовленостей. Тож весь хід полагодження стосунків був не стільки рухом жорстко детермінованими етапами, а, скоріш, творчим процесом у рамках конвенційної моделі. Щоправда, істориків з того дістається зазвичай дещиця.

⁹⁸ Бурдые П. Практический смысл. СПб.-Москва, 2001. С. 209–210.